

3.5 Критеріальні ознаки та психолого-педагогічні аспекти неформальної та інформальної освіти

Анотація. На основі огляду зарубіжного та вітчизняного досвіду розглядаються актуальні питання диференціації формальної, неформальної та інформальної освіти в рамках єдиного освітнього процесу. Аналізуються їх визначення, ознаки та відмінності. Показано роль, характеристики та психолого-педагогічні особливості неформальної та інформальної освіти і проблеми їх реалізації в освітньому просторі.

Ключові слова: формальна освіта, неформальна освіта, інформальна освіта, освіта впродовж життя, андрагогічна модель навчання.

Постановка проблеми. Освіта є єдиним, цілісним та інтегрованим процесом. Основними його компонентами є три види освітньої діяльності – формальна, неформальна та інформальна освіта. Для цілей їх дослідження було запроваджено загальний термін - «освітня тріада» [345]. Дотепер не всі її елементи однаково досконало вивчені. Найчастіше зустрічаються порівняння, диференціація та протиставлення формальної та неформальної освіти, про що свідчать самі терміни. Однак, коли додається й третій компонент єдиного освітнього процесу – інформальна освіта, аналіз стає більш складним і неоднозначним, особливо щодо визнання їх результатів.

Метою дослідження є аналіз і подальше вивчення критеріальних ознак неформальної та інформальної освіти у порівнянні з формальною та їх психолого-педагогічні аспекти у процесі реалізації парадигми безперервної освіти.

Результати дослідження. Сьогоднішні тенденції такі, що одним із головних елементів нової моделі організації системи освіти виступає модель безперервного навчання з установкою «Longlife Learning». Основними принципами безперервної освіти, сформульованими Міжнародною комісією ЮНЕСКО з освіти виражають її суть: «навчитися пізнавати», «навчитися

реалізовувати», «навчитися жити разом» [346]. У зв'язку з цим, очевидним є висновок про необхідність реформування концепції освітньої політики, що призводить до розвитку сфери безперервної освіти, яка включає нові освітні програми, нові підходи до організації освітнього процесу та інші відповідні зміни. Відбувається визнання різних форм освіти. Все активніше входить у життя не тільки спеціальна термінологія, що відбиває різні ступені організованості освітніх послуг, а й самі ці послуги, зокрема, неформальна та інформальна освіта.

За даними ЮНЕСКО, у найбільш розвинених країнах додатковою (неформальною та інформальною) освітою охоплено від 30–45% населення віком 25–64 роки. З цього можна зробити висновок, що моделі розвитку та офіційного визнання (валідації) результатів неформальної та інформальної освіти є практикою, що активно розвивається. Після ухвалення «Порядку визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти» [347], і в реаліях системи освіти України це - на сьогодні, вже не є лише дискусійним майданчиком [348-350].

У 70-ті роки ХХ століття спостерігається стрімке зростання розуміння того, що розвиток особистості спочатку залежить від самих індивідів та існує необхідність більшої уваги якості власного життя. Це розуміння обґрунтувало необхідність якісно нових підходів до організації системи безперервної освіти, професійного та індивідуального розвитку.

Формальна освіта, переважно — системно-орієнтований процес навчання, в якому навчаються, зазвичай, пасивні споживачі знань, які транслують їм система у вигляді викладача. Неформальна освітня система характеризується особистісно-орієнтованим навчанням, у якому створюються унікальні знання, засновані на досвіді викладача. Зараз бачення особливостей неформальної освіти представлено на сайті Європейської асоціації освіти дорослих: «Спеціально організована діяльність щодо сприяння процесу, в рамках якого люди можуть розвиватися свідомо як особистості, самостійно спиратися на свої власні можливості у соціальних відносинах та діяльності за допомогою підвищення

рівня знань та розуміння, співвіднесення власних думок та почуттів з думками та почуттями інших людей, розвитку умінь та способів їх вираження » [351].

Слід зазначити, що при обмеженнях, які встановила Рада Європи, неформальна освіта включає різні форми навчання, спрямовані на точну, але при цьому - вільно обрану мету, яка враховує соціальний контекст. Основна діяльність неформального освітнього процесу не полягає у шкільному чи професійному навчанні. Відштовхуючись від його розширеного конкретного змісту, вона охоплює практично всі дії, які не спрямовані на отримання документа державного зразка, що відбуваються за межами інституціоналізованого, запланованого стандартним освітнім контекстом. Багато в чому в область освіти все частіше входить поняття «Longlife Learning», пов'язане з безперервністю навчання протягом усього життя. У цьому плані слід наголосити на рекомендації Ради Європи (2000 р.) «...про сприяння та визнання неформального навчання» [352].

Велику кількість країн вже запровадила та активно використовує практику визнання результатів неформальної та інформальної освіти. Однією з таких країн є Фінляндія, яка має багатий досвід застосування неформальної освіти, де існує розвинена освітня система, в якій термін «неформальна освіта» включає можливості надання освіти дорослим у різних освітніх закладах. Характерною рисою неформальної освіти є різноманітність навчальних програм, добровільна участь у них, а також використання у навчанні особистісно-орієнтованих методів. Державний бюджет неформального сектора становить чверть суми коштів, виділених на навчання дорослого населення. Існує система визнання результатів неформальної та інформальної освіти, що підтримується державою. При цьому існує можливість подальшого покращення та уніфікації наявної практики підтвердження підвищення кваліфікації. У країні заснована організація з неформальної освіти дорослих (FAEA), яка робить істотний внесок у розвиток неформальної та інформальної освіти [353]. Головними напрямками діяльності FAEA є просування, міжнародна взаємодія та подальше навчання викладачів, які працюють у сфері освіти дорослого населення.

У Франції існує практика валідації результатів неформального навчання. З прийняттям у 2002 р. Закону «Про соціальну модернізацію» та введенням у французьке законодавство поняття «валідація знань, набутих за допомогою досвіду» («Validation des Aquis del Experience» (VAE), підведено підсумок у створенні нормативно-правової бази неформальної та інформальної освіти [354]. Державні органи, муніципалітети та освітні організації забезпечують їх реалізацію та розвиток.

У зв'язку з завданнями міжпрофесійної мобільності та безперервного навчання у системі освіти Німеччини, неформальна та спонтанна (інформальна) освіта набувають особливої актуальності. Реалізація нової освітньої політики здійснюється за умов двох дослідницьких проєктів: Weiterbildungspass («Паспорт безперервної освіти») та Lernkultur Kompetenzentwicklung («Розвиток компетенцій як культури навчання») [355, 356]. В межах першого проєкту проводились дослідження застосування паспорту безперервної освіти. За підсумками його реалізації розроблено модель національного паспорта. Функціонал моделі полягає у підтвердженні та оцінці компетентностей, набутих в умовах неформальної освіти, визначенні життєвих, професійних цілей володаря паспорта та у спонуканні його до реалізації поставлених завдань. Проєкт Lernkultur Kompetenzentwicklung спрямований на розробку та апробацію ефективних освітніх програм, підвищення професійної компетентності, вивчення можливостей більш результативного здійснення неформального навчання. Існує також Nachweismappe Ehrenamt (Портфоліо волонтера), компетенції якого передбачають мотивацію, навички роботи у команді, здатність діяти незалежно.

Підвищена увага до неформальної освіти приділяється і у Нідерландах. Закон «Про професії у сфері освіти» зобов'язує викладачів підвищувати кваліфікацію. Валідація кваліфікацій, набутих за допомогою неформальної освіти, здійснюється під час процедури оцінки EVC (Erkenning Verworven Competenties) [357]. Проходження тесту на професійну придатність дозволяє

визначити у кандидатів, які мають мінімальний рівень університетської освіти, наявність необхідних компетентностей для здійснення педагогічної діяльності.

У Великій Британії розробка нормативної бази щодо визнання результатів неформальної освіти було вжито порівняно давно й тим самим було вжито заходів щодо подолання дезінтеграції професійної освіти. Введення національних професійних кваліфікацій (NVQs) [358] забезпечило наявність модульної системи, яка представляє альтернативу шкільній освіті та ґрунтується на практичному навчанні. Офіційне визнання результатів неформальної освіти здійснюється Департаментом бізнесу, інновацій та кваліфікацій.

Неформальна та інформальна освіта в Україні здебільшого зводиться до підвищення кваліфікації, програм додаткової до основної професійної освіти, тренінгів і семінарів. Останнім часом активно робляться спроби перетворення цих форм, у тому числі, підвищення кваліфікації за рахунок різних аспектів: включення нових форм навчання, створення організаційних структур, що ініціюють інноваційні процеси, індивідуалізації змісту курсів тощо. При цьому основними завданнями практикуючих інститутів підвищення кваліфікації є:

- задоволення потреб працівників в отриманні знань про новітні досягнення в галузях їх професійної діяльності, передовий вітчизняний та зарубіжний досвід;
- організація та проведення наукових досліджень, дослідно-експериментальних робіт, консультаційна діяльність;
- наукова експертиза програм, проектів;
- розробка інноваційних форм проведення навчальних занять, нових підходів організації індивідуального навчання, побудови особистої професійної траєкторії освіти.

Перші спільні визначення формальної, неформальної та інформальної освіти як освітньої тріади з'являються у 2000 р. у Меморандумі безперервної освіти Європейського союзу [359]. Після цього з'явилося багато в чому суперечливих тлумачень. У зв'язку з цим, для більш ґрунтовного аналізу суті неформальної та інформальної освіти, доцільно розглянути їх деякі моделі. За

Т. Simkins [360] ці ознаки можна навести у вигляді таблиці 1, до якої додано характеристики інформальної освіти, які, на наш погляд, є особливо суперечливими.

Таблиця 1

Критерії/ознаки	Формальна	Неформальна	Інформальна
Ціль	Довгострокові, загальні	Короткострокові, конкретні	Цілі нема
	На основі облікових даних	Не базується на облікових даних	
Розрахунок часу	Тривалий цикл	Короткий цикл	У будь-який час
	Повний робочий тиждень	Неповна зайнятість	
Зміст	Фокус на вихід	Фокус на вхід	Визначається із потреб людини
	Стандартизований	Індивідуальний	
	Клієнтура, що визначається вимогами входу	Вимоги, що визначаються клієнтурою	
Організованість	На основі установи	Пов'язані з довкіллям	Всюди
	Вчитель-центрованість	Учень-нецентрованість	Індивідуальність-центрована
	Жорсткі конструкції	Гнучкі конструкції	Без конструкції
	Ресурсоємний	Ресурсозберігаючий	Наявні ресурси
Контроль	Зовнішній. Ієрархічний	Самоврядування. Демократичний	Самоконтроль

З іншого боку її визначення можна суттєво спростити: випадкове та безперервне вивчення життєвого досвіду за межами організованої формальної чи неформальної освіти. Але це спрощення вихолощує поняття інформальної освіти, яка останнім часом розглядається не менш важливою ніж дві інших складових освітньої тріади.

Інша модель запропонована D. Beckett, P. Hager (2002) [361], включає лише формальну та інформальну освіту (табл. 2).

Таблиця 2

Формальна	Інформальна
Поодинокі зосередженість, наприклад, пізнання	Органічний/цілісний
Деконтекстуальне	Контекстуальне
Пасивний глядач	Активність і досвід
Самоціль	У залежності від інших видів діяльності
Стимулювання вчителями/тренерами	Активується окремими учнями
Індивідуалістичне	Часто спільні/колегіальні

Континуум-модель за М. Rohs (2007) [362] також наводить ознаки тільки формальної та інформальної освіти (табл. 3).

Таблиця 3

Характеристики формальної освіти	Критерії	Характеристики інформальної освіти
Навчання	Ціль, намір	Рішення проблеми
Педагогічно організовано	Педагогічна підтримка	Неорганізовано
Спрямоване, очолюване зовні	Контроль	Самоспрямоване, самоврядне
Цілеспрямованість	Зміст	Цілісність
Свідоме навчання	Усвідомленість	Частково усвідомлене, несвідоме
Теоретичні знання	Результати навчання	Експериментальні знання

Найбільш поширеними критеріальними ознаками, неформальної та інформальної освіти практично у всіх моделях є мета, організація, зміст, контроль та результати. В межах розглянутих моделей, поряд з офіційно прийнятими в Україні визначеннями [347], можна запропонувати наступні стислі характеристики трьох видів освітньої діяльності.

Формальна освіта – структурована освіта, організована та проведена всередині офіційної системи освіти для здобуття кваліфікаційного ступеня.

Неформальна освіта – структурована освіта, організована та проведена поза офіційною системою освіти для розвитку навичок.

Інформальна освіта – неорганізоване, неструктуроване, несистемне, ненавмисне накопичення знань, розвиток умінь та формування компетенцій у процесі життя людей різних за віком.

З розглянутих моделей можна виявити, що компетентність міститься як результат усіх трьох видів освітньої діяльності. Іншими словами, поняття «компетентність» відноситься до кола освітніх реалій, які доводять інтеграцію формальної, неформальної та інформальної освіти. Саме тому нові освітні

тенденції все частіше свідчать про зростаючу роль неформальної та інформальної освіти у підготовці та вихованні людей протягом усього життя. Це ставить питання про теоретичне розуміння майбутньої інформальної педагогіки як частини сучасної соціальної педагогіки, що заслуговує на увагу багатьох теоретиків і практиків.

Завданням номер один, за словами одного з найбільших теоретиків і практиків безперервної освіти, американського вченого М.Ш. Ноулза, стало виробництво компетентних людей - таких людей, які були б здатні застосовувати свої знання в умовах, що змінюються, і чия основна компетенція полягала б в умінні включитися у постійне самонавчання протягом усього життя [363]. Тому проблема навчання і самонавчання, у тому числі – дорослих, стала предметом дослідження андрагогіки, формування основ якої було здійснено у дослідженнях М.Ш. Ноулза, Р.М. Сміта та інших [363, 364]. Проникнення ідей андрагогіки в педагогіку неформальної та інформальної освіти пояснюється низкою причин:

- по-перше, сам перебіг розвитку освіти приводить до завоювання людиною, що навчається, провідної ролі у процесі навчання;
- по-друге, еволюція ідей філософської та психологічної науки призвела до усвідомлення провідної ролі людини у всіх соціальних процесах, у тому числі в освіті та самоосвіті;
- по-третє, досягнення у галузі інформаційних технологій дозволили по-новому організувати навчальний процес, що суттєво змінило ролі того, хто навчається та навчає;
- по-четверте, еволюція педагогічних концепцій також призводить до усвідомлення необхідності надання більшої свободи людині у процесі навчання;
- по-п'яте, через різну провідну діяльність у дітей, молоді та дорослих необхідно розділяти принципи андрагогічної та педагогічної моделей навчання;
- нарешті, фізіологія та психологія довели, що люди здатні успішно навчатися практично протягом усього свідомого життя.

Головне у характеристиці дорослої людини – володіння життєвим досвідом, фізіологічною, психологічною, соціальною, моральною зрілістю,

відносною економічною незалежністю та рівнем самосвідомості, достатніми для відповідальної самоврядної поведінки. Звідси випливає, що андрагогічні принципи навчання можна застосовувати лише в тому випадку, коли той, хто навчається, незалежно від віку, здатний на відповідальне ставлення до навчання, до його організації та результатів. Тільки той, хто навчається може усвідомлено взяти на себе частину відповідальності за виконання андрагогічної моделі навчання.

Враховуючи перелічені вище об'єктивні зміни освітньої сфери та досягнення різних наук у розумінні ролі людини у своїй життєдіяльності, які виходили з основного факту – принципових відмінностей між дорослою та недорослою людиною взагалі, та у процесі навчання зокрема, може бути складений перелік психолого-педагогічних особливостей неформальної та інформальної освіти: людині належить провідна роль у процесі свого навчання, вона прагне до самореалізації, усвідомлює себе дедалі самостійною, самоврядною особистістю. З точки зору андрагогіки, дорослі (втім, як і старші підлітки у певних ситуаціях), які відчувають глибоку потребу у самостійності і самоврядуванні, мають відігравати провідну, визначальну роль у процесі свого навчання, конкретно - у визначенні всіх параметрів цього процесу. Завдання викладача або тьютора зводиться зрештою до того, щоб заохочувати та підтримувати розвиток людини від повної залежності до зростаючого самоврядування, надавати допомогу тому, хто навчається, у визначенні параметрів навчання та пошуку інформації. Основною характеристикою процесу навчання стає процес самостійного визначення навчальних параметрів навчання та пошуку знань, умінь, навичок і якостей.

За всієї індивідуальності конкретних цілей навчання, будь-які з них, за своїм характером, відносяться до однієї або кількох типологічних цілей навчання:

- отримання нових знань, нової інформації;
- оволодіння інформацією на новому рівні;
- набуття навичок та умінь у використанні інформації;

- вироблення нових якостей;
- задоволення пізнавальних інтересів;
- набуття впевненості у своїх діях.

Одна з основних характеристик дорослих – це висока мотивація навчання, що визначається цілеспрямованістю людини, її відповідальним ставленням до навчальної діяльності. Зрештою ці психологічні установки індивіда визначаються його прагненням, за допомогою навчання, досягти певної конкретної мети: здобути улюблену професію, досягти певного соціального та професійного статусу, досягти успіхів. У цьому випадку важливою є визначеність, усвідомленість мети навчання, наявність уявлення про подальше застосування отриманих знань, умінь та навичок.

Характеристика дорослої людини властива, у тій чи іншій мірі, всім особам, які прагнуть отримати певну підготовку у стислі терміни шляхом застосування інтенсивних форм навчання. Прагнення невідкладної реалізації отриманих знань спонукає людей до вибору саме таких шляхів навчання. І тут також необхідно використовувати методи андрагогіки. Навчальна діяльність дорослої людини значною мірою визначається тимчасовими, просторовими, побутовими, професійними, соціальними факторами, які або обмежують, або сприяють процесу навчання. У тих випадках, коли людина обмежена у часі та термінах навчання або проживає на віддаленні від джерел навчання, коли побутові, професійні, соціальні умови не дозволяють їй здійснювати навчальну діяльність у звичайному вигляді, необхідно використовувати андрагогічні прийоми навчання. Використання цих принципів можливе і досить ефективно тією мірою, якою людина, незалежно від віку, може за рівнем мотивації, відповідальності, попередньої підготовки, загального розвитку, наявності життєвого досвіду в змозі брати активну участь у здійсненні всіх спільних з викладачем дій. Для цього вони повинні мати певні вміння та навички спільної та колективної навчальної діяльності, мати уявлення про організацію процесу навчання, володіти навичками навчальної роботи.

Таким чином, підсумовуючи та інтерпретуючи вищевикладене, можна виділили основні психолого-педагогічні характеристики неформальної й, певною мірою, інформальної освіти, опора на які дозволяє досягати високої ефективності в проєктуванні освітнього процесу:

- Суб'єктність. Неформальна освіта розглядає всіх без винятку учасників педагогічного процесу як суб'єктів (на відміну від традиційного підходу, що представляє відносини між вчителем та учнем як суб'єктно-об'єктні). Процес навчання у рамках неформальної освіти – суб'єктна взаємодія.

- Особистий інтерес. Неформальна освіта як підхід ґрунтується на особистому інтересі учасника. Але вважає, що будь-які знання мають бути особистісно-забарвленими, вписаними у структуру особистості.

- Вибір - не лише найважливіша категорія, а й інструмент неформальної освіти. Перебуваючи у ситуації вибору (спосіб взаємодії з предметом, власного ставлення до того, що відбувається), учасник досліджує матеріал і вивчає його.

- Дослідження - основний метод неформальної освіти. Суб'єкт неформальної освіти протягом усього процесу веде багатопланове дослідження за допомогою різних інструментів на різних рівнях: інтелектуальному, прикладному, чуттєвому тощо. Неформальна, як і інформальна освіта, спираються на безпосередні відкриття, що відбуваються тут і зараз.

У використанні зарубіжного та вітчизняного досвіду розвитку і, особливо – у визнанні результатів неформальної та інформальної освіти, як складових безперервного інтелектуального зростання людини, існує низка законодавчих, системних, організаційних, методологічних та психологічних бар'єрів, які дозволяють застосовувати їхню концепцію дуже обмежено та з великою часткою трансформації. Водночас слід зазначити, що нещодавно офіційно прийнятий «Порядок визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти» збирає дедалі більше дискусійних майданчиків, що вказує на підвищений інтерес до подібного досвіду та дає можливість очікувати на перспективні зміни в системі освіти України та їх кращу адаптацію.